

О. И. МАЦАЙ

Шомд Ручмдвेल

О. Й. МАЦАЙ

Шома Руськѡвѣ

До 800-річчя з дня народження

ТОВАРИСТВО «ЗНАННЯ» УКРАЇНСЬКОЇ РСР
Київ — 1966

Брошура присвячена великому грузинському поетові Шота Руставелі, 800-річчя з дня народження якого широко відзначається у вересні 1966 року.

На основі найновіших знахідок і досліджень висвітлюються раніше невідомі моменти з життя й творчості поета.

Аналізуючи славнозвісну поему «Витязь у тигровій шкурі», автор показує її неминуще значення для розвитку літератур братніх народів СРСР і всієї прогресивної літератури світу.

Брошура розрахована на широке коло читачів.

ЗМІСТ

	Стор.
Хвилююча подорож наших друзів	3
Грузія часів цариці Тамари й Шота Руставелі	7
Останнє слово науки про біографію поета . .	11
Три джерела творчості Руставелі	14
Тема, сюжет і композиція «Витязя у тигровій шкурі»	19
Образи та ідеї поеми	27
Про деякі риси поетики геніального митця . .	39
Руставелі і церковники	42
Життя поеми у віках	44
Руставелі і сучасність	47

Александр Иосифович МАЦАЙ. ШОТА РУСТАВЕЛИ

(На українском языке)

Відповідальний редактор
доктор філол. наук *О. В. Килимник*
Редактор *М. К. Хлівецька*
Обкладинка художника *А. А. Гриценка*
Художньо-технічний редактор *І. А. Биченко*
Коректор *С. І. Клець*

Здано до набору 8. VII 1966 р. Підписано до друку 5. VIII 1966 р. Формат 84×108¹/₃₂. Фіз.-друк. арк. 1,5. Ум.-друк. арк. 2,52. Обл.-вид. арк. 2,51. БФ 04791. Зам. № 885. Тираж 35910. Ціна 12 коп. Т. П.—1966—поз. 54.

Товариство «Знання» Української РСР,
Київ, вул. К. Лібкнехта, 1.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна»,
Київ, вул. Анрі Барбюса, 51/2.

Памятник твой светозарный —
Слава особого рода.
Мы за тебя благодарны
Творческим недрам народа...
Пусть же сильней разгорится
Светочем ставшее имя!

Акакий Церетели

Безсмертність Руставелі виросла з безсмертя народу, з відданості поета народів, з уміння якнайсмівлівіше проникнути в глибини народних дум, розуміння і почувань.

Микола Бажан

ХВИЛЮЮЧА ПОДОРОЖ НАШИХ ДРУЗІВ

Великий поет-гуманіст Грузії, виразник найпередовіших ідей свого часу Шота Руставелі жив і творив у XII—XIII століттях нашої ери, в роки найбільшого розквіту грузинської держави епохи феодалізму й початку поступового її занепаду під ударами монгольської навали. Коли саме точно і де обірвала смерть його життя, де він похований — про це протягом понад семисот років ніхто нічого певного не знав. А народів, який завжди ставився до свого співця з глибокою пошаною й любов'ю, хотілося знати. І він створював легенди. Одна із них розповідає сумне. Шота Руставелі був закоханий у прекрасну й неприступну царицю Тамару. Кохання було безнадійним, і поет одружився з якоюсь Ніною. Та жагуче почуття до цариці жило у серці поета. І коли він дістав від неї наказ перекласти на рідну мову художній твір — подарунок персидського шаха — поет за найкоротший час блискуче виконав доручення. Задоволена Тамара спитала, яку нагороду він хоче дістати? Руставелі впав до її ніг і обійняв коліна... Через тиждень після цього рибалки ніби знайшли обезглавлений труп митця, впізнаний дружиною. Довгий час жили в народі й інші легенди, наприклад, про те, що поет загинув, повертаючись на батьківщину з Ірану. Але всі вони викликали сумнів у вірогідності їхньої історико-біографічної основи.

І лише кілька років тому (1960) грузинська урядова делегація в складі академіків — поета Іраклія Абашідзе, літературознавця Акакія Шанідзе і сходознавця Георгія Церетелі, керуючись даними найбільш достовірної легенди, яка виникла у XVIII столітті, відправилась до Єрусалима, в стародавній грузинський монастир святого Хреста—Хрестовий монастир, щоб відшукати на палестинській землі сліди Руставелі, вивчити документи, пов'язані з його життям і смертю, та знайти прах поета.

Після тривалих пошуків на одній із колон храму Хрестового монастиря дослідники знайшли місце, вкрите чорною фарбою,— такою, за висловом Іраклія Абашідзе, темною, якою була на той час біографія поета.

Коли вченим вдалося цю фарбу — міцну, наче метал,— змити хімічним розчином, перед їх захопленими очима, як новий, сяючий свіжими фарбами, постав портрет Руставелі. Червоний одяг, біла борода, гордовите, але таке сумне обличчя. Поет зображений із здійнятими догори руками поміж святими Максимом Сповідником та Іоанном Дамаскіним.

Над портретом напис: «Шоту, який розписав це, хай простить бог. Амінь». А трохи нижче: «Руставелі». Великі грузинські заглавні літери ясніли білизнаю.

За легендою, Руставелі мав бути похований саме тут, близько колони, де виявили його портрет. Іраклій Абашідзе вдарив ногою в підлогу. Знизу почувся глухий, дуже глухий гул... Підлога затремтіла. Знов удар... І знову полинув гул.

Гробниця? Напевно, так.

Це місце слід би розкопати! — І почалася копітка підготовча праця.

Та через декілька днів з'ясувалося, що ніякої могили, на жаль, там нема, що то — звичайний підвал. Вести далші пошуки не було можливості.

Зробивши фотографії портрета Руставелі, чорну й кольорову, грузинська делегація повернулася на Батьківщину.

Легенда, яка розповідає, що геніальний поет Грузії провів останні роки свого життя в Єрусалимському Хрестовому монастирі, там помер і похований у храмі, майже підтвердилася.

Так, Руставелі дійсно жив у монастирі останні свої роки. Та чи справді похований він у храмі? І де саме?

Це вимагало дальших розшуків, досліджень.

І вони, мабуть, будуть зроблені найближчим часом,

якщо на перешкоді вчених не стануть палестинські церковники.

Дальші розшуки тим більш необхідні, що нам навіть невідомі риси обличчя великого поета. Один із радянських вчених-літературознавців В. Гольцев у 1956 році писав: «Ніхто не може поручитися, що старовинна мініатюра XVII століття зображує саме його [Шота Руставелі]; можливо, людина в хутрянній шапці, яка сидить на зеленому килимі й пише золотим пером,— лише уявний портрет Руставелі». Можливо також, що й новий портрет, знайдений в Єрусалимі, не відбиває справжніх рис Руставелі, бо, як відомо, візантійський живопис XII—XIII століть (ікони, фрески храмів), хоч і був прогресивним явищем для свого часу, все ж мав далекий від реальної дійсності характер, втілював у собі досить виразні риси певної стилізації: зображена людина обов'язково повинна була мати витягнуту постать, схудле обличчя, довгий, «протягнутий» ніс тощо. Крім того — портрет, знайдений в Єрусалимі, був у певній мірі модернізований у XVII столітті, коли Хрестовий монастир відновлявся ігуменом Никифором Чолокашвілі.

У зв'язку з цим виникає природне питання: що заховане під шаром фарби XVII століття? Чи є під ним образ Руставелі XIII століття? Який він? Цього, звичайно, ніхто не може сказати, аж поки не буде знайдено спосіб проникнути під верхній шар фарби (можливо, за допомогою потужного інфрачервоного проміння) і сфотографувати стародавню фреску XIII століття.

Багато загадкових питань можна розв'язати, якби пощастило знайти могилу Руставелі. Принаймні, за методом професора М. Герасимова, славнозвісного радянського антрополога, археолога і скульптора, можна було б за черепом реконструювати справжнє обличчя поета.

Дуже важливий кожний новий факт, що збільшує коло наших знань про геніального сина грузинського народу, бо ж до останнього часу були відомі лише легенди про нього й деякі окремі суперечливі дати народження поета, розрізнені дані про його життя.

Поруч з цими легендами найбільш вірогідним джерелом, що дає нам цілком реальні відомості про Шота Руставелі, про індивідуальні риси його, як людини і митця, про його духовний світ і становище у грузинському суспільстві, є безсмертний твір — поема «Витязь у тигровій шкурі» —

*Шота Руставелі. Портрет роботи українського художника
М. Г. Дергуса.*

єдиний твір поета, який дійшов до нас. Видатний грузинський руставелезнавець Павле Інгорквва констатував: «Слова Карла Маркса про гомерівський епос можна застосувати і до поеми Руставелі: вона до цього часу зберігає «значення норми і недосяжного зразка» поезії. А інший грузинський радянський вчений Йосиф Мегрелідзе справедливо зазначав: «Руставелі — зеніт того Східного Ренесансу, який виник за три — чотири століття до Ренесансу Західного».

Зміст і форма поеми Руставелі, втілені в ній передові суспільно-політичні та філософські ідеї, композиційна, мовна і віршова майстерність, яскравість образів героїв — все це ставить її автора в один ряд з найвеличнішими поетами, письменниками світу — Фірдоусі, Нізамі, Данте, Шекспіром, Гете, Пушкіним, Шевченком, Львом Толстим, Франком, Горьким, Шолоховим...

Крім славнозвісної поеми, Руставелі написав ще роман-поему про Йосифа Прекрасного та присвячену цариці Тамарі поему «Хваління», про яку він сам двічі згадує у «Витязі в тигровій шкурі», але ці твори загинули в тяжкі для Грузії часи — навали монголо-татарських орд.

Як же так трапилось, що в умовах феодалізму пізнього середньовіччя в Грузії з'явився геніальний поет-гуманіст, який став світочем свого народу, його окрасою й гордістю? Щоб відповісти на поставлене питання, треба насамперед, бодай коротко, з'ясувати, що із себе являла Грузія кінця XII — початку XIII століття, якими були економічні й соціально-політичні умови її існування — ґрунт, на якому розвинулась культура її народу, а разом з нею і таке незвичайне явище, як Руставелі з його славетною поемою «Витязь у тигровій шкурі».

ГРУЗІЯ ЧАСІВ ЦАРИЦІ ТАМАРИ Й ШОТА РУСТАВЕЛІ

Цариця Тамара правила в Грузії з 1184 року по рік смерті — 1213 (народилася в 1156 році). Вона зробила дуже багато корисного для об'єднання країни, економічного і політичного її зміцнення та возвеличення.

Кордони Грузії сягали від Чорного моря до Каспійського і включали в себе на півночі прикавказькі степи, на півд-

ні — місцевість навколо озера Ван і землі на захід і північний захід від нього далеко за Трапезунд. У 1204 році, коли Візантію роздерли на клапті хрестоносці, війська Грузії вступили у чорноморські її провінції. Щоб запобігти захопленню східної Візантії турками, Тамара створила Трапезундську імперію, звела на її престол свого родича Олексія Комніна. Грузинські війська вибили турків із міста-фортеці Карс на великому торговому шляху із Анісі в Арзрум. Після Басіанської битви у 1205 році турки, що зазнали поразки, надовго втратили свою першість у військово-економічному відношенні. Сусідні країни півдня і південного заходу одна за одною ставали данниками й васалами цариці Тамари. Грузія перетворювалася у наймогутнішу країну на Близькому Сході.

Караванними і водними торговими шляхами вона міцно зв'язувалася з багатьма навколишніми країнами, близькими й далекими, — з країнами Південного й Північного Причорномор'я, з Персією, Індією, Єгиптом, південною Італією, з руськими феодальними князівствами. Про політичні зв'язки Грузії з Київською Руссю свідчить, зокрема, перше одруження Тамари (1185 рік) з Юрієм — сином володимирського великого князя Андрія Боголюбського.

Розвиток ремесел, їх швидке вдосконалення й одночасне зростання попиту на ремісничу продукцію — все це створювало умови для розширення торгівлі, а тим самим і для небувалого поживання у всіх галузях суспільного й культурного життя.

З розвитком торгівлі, вдосконаленням ремісництва зростала культура країни. Історики називають цей період грузинським Ренесансом, «що разом з караванами і торговими кораблями посувався зі Сходу на Захід, насамперед, в італійські середньовічні порти» (Ш. Нуцубідзе)¹.

Високого рівня досягла матеріалістична філософія, оригінальна архітектура (будівництво кріпостей, палаців і храмів), монументальний фресковий живопис, прикладне мистецтво орнаменту, чеканки монет, світська література, музика тощо.

Значну роль у розвитку науки, мистецтва і літератури того періоду. відіграли монастирі Грузії — Гелатський з

¹ Список дослідницької літератури про Шота Руставелі та його епоху, в тому числі й роботи Ш. Нуцубідзе, — в кінці брошури.

його славнозвісною академією, створеною Давидом Будівником, Ікалтойський, Ошкїйський та інші, а також грузинські монастирі, споруджені за межами Грузії,— в Палестині (наприклад, Хрестовий монастир, збудований за ініціативою афонських прогресивних діячів і при підтримці грузинських царів у ХІ ст.), на Синаї, на Чорній горі (поблизу Антіохії), але особливо славився Афонський Іверський монастир, де найбільш активно перекладалися з грецької, арабської та єврейської мов на грузинську різні літературні твори.

Шота Руставелі, як свідчить про це його «Витязь у тигровій шкурі», дуже добре був обізнаний з внутрішніми і міжнародними економічними, політичними й культурними явищами, подіями, процесами, що відбувалися у тогочасній Грузії. Поет втілював у собі все найкраще, що було в грузинському народі його епохи, і, як вдало висловився М. Тихонов, «жив повним життям співця, на голову перевищуючи своїх сучасників».

Його поема найповніше і найяскравіше відбиває риси грузинського Ренесансу у всеосяжності цього поняття — виявленні суспільно-політичної, культурної й літературної сторін життя. Маючи на увазі саме Грузію ХІІ — початку ХІІІ століття, можна з повною підставою повторити слова К. Бальмонта: «Як Гомер є Еллада, Данте — Італія, Шекспір — Англія, Кальдерон і Сервантес — Іспанія, Руставелі є Грузія».

Численні легенди про Шота Руставелі, що дійшли до нашого часу, розповідають про нього не лише як про закоханого поета, а як про геніальну людину, філософа, відомого державного діяча — головного казначея цариці Тамари. В легендах і переказах розповідається також про Шота, як про полум'яного патріота своєї батьківщини, чудового музиканта, відмінного вершника, борця, стрільця з лука. І треба відзначити, що, відступаючи інколи від істини в якихось деталях,— у головному легенди відповідають історичній правді. Ця правда пробилась крізь віки, дійшла до нас, спираючись насамперед на дані самої поеми, яка завжди була супутником грузинського народу.

За даними ж поеми, особливо «Вступу» до неї та «Прикінцевих строф», Руставелі дійсно бував при дворі, був зв'язаний з придворним середовищем, виступав як співець Тамари, якій і присвятив свою поему.

Оспівував він царицю у своїх «Хваліннях» і раніше,

коли був значно молодшим, але вони спричинилися до придворного скандалу, бо «милої торкнулася тінь сорому». Поет впав у немилість, на якийсь час йому було заборонено відвідувати царський палац, та згодом гроза минула.

І не дивно. Адже Руставелі був поетом великої чарівної сили. Ніхто із вчених-руставелезнавців не має сумніву в тому, що герой «Витязя в тигровій шкурі» Автанділ — це багато в чому, і насамперед у дивній поетичній обдарованості, сам Руставелі.

Так от, коли Автанділ заспівав свою смутну милозвучну пісню,

Пісню витязя зачувши, із діброви вийшли звірі;
Встали, вражені тим співом, з хвиль морських каміння сірі,
І вчували, й дивувались, і ронили сльози щирі.
Він співав пісень журливих — всесвіт слухав їх в сумирі.
Все прийшло співця хвалити — всі створіння, люди, стани:
Птиця з неба, кит із моря, риба з річки, звір з поляни,
З грецьких міст, з осель індійських, східні й західні прочани,
Руси, франки, та іранці, та з Місреті єгиптяни¹.

Руставелі складав вірші надзвичайної краси і сили, і можна собі уявити, як стало сумно в царському палаці без Руставелі і його пісень.

Цариця не витримала пустоти і суму, й поет знову дістав можливість відвідувати палац, наближатись до трону.

Він прийшов до палацу, щоб знов оспівувати царицю, скласти їй новий гімн—гімн таємний, алегоричний. У «Вступі» до поеми він пише:

Заховати тайну серця треба від найближчих навіть,—
Можна стогоном жальливим честь коханої знеславить...

Хто всім плеще про кохання — чи довіри годен зроду?
Він, нашкодивши коханій, діє і собі на шкоду...

З цих та інших рядків «Вступу» видно, що цариця Тамара, як і до того,— володар його думок:

Хоч і сліплять очі любі, прагну бачити їх знову.

Я молю: хоч душу зрадуї, плоть спаливши буйнокрову!

Читаючи «Вступ» до «Витязя в тигровій шкурі», ми пересвідчуємось, що він має велике значення не тільки як

¹ Тут і далі цитую за виданням: Шота Руставелі, Витязь у тигровій шкурі. Переклад з грузинської Миколи Бажана, К., Держлітвидав УРСР, 1957.

одне з найяскравіших художньо-розповідних полотен, а й як джерело до пізнання життєвого шляху поета.

Відомо також — це вже з легенди, — що після закінчення поеми Руставелі прочитав її перед царедворцями. Поема всім дуже сподобалась, і Тамара на знак шани і вдячності нагородила поета золотим пером, яке прикрасило його шапку. З цим пером бачимо ми Руставелі на відомих нам портретах. За іншою легендою, Тамара подарувала поетові на знак своєї милості дорогий перстень, знявши його з руки. Чоловік Тамари Давид Сослан зняв з себе шаблю і нагородив нею славнозвісного митця. Перо ж, прикрашене брильєнтами та іншим дорогоцінним камінням, піднесли поетові присутні.

Так розповідають легенди. Та справа в тому, що зміст цих легенд, як і зміст фактів, що їх дає поема, — це ще далеко не вся біографія поета, а тільки окремі епізоди з біографії, хай дуже цікаві і важливі, та лише епізоди.

Всю ж біографію великого поета, зокрема факти з дитячих та юнацьких його років, весь його творчий шлях з'ясувати до цього часу повністю не вдалося ні на підставі тексту «Витязя...», ні на підставі інших матеріалів. Багато що доводилося доміслювати.

Як же справа з-вивченням життєвого шляху поета, його біографії стоїть сьогодні?

ОСТАННЄ СЛОВО НАУКИ ПРО БІОГРАФІЮ ПОЕТА

Після подорожі у 1960 році радянських вчених до Палестини грузинський руставелезнавець Павле Інгорєва написав дослідження «Епілог Руставеліани». В основу цієї праці покладені єрусалимські матеріали — портрет Руставелі на колонні храму та поминальний запис про упокій душі грузинського візира (міністра) Шота в стародавній «Поминальній книзі» Хрестового монастиря.

Крім цих двох основних матеріалів, учений використав багато інших і насамперед очищений від так званих інтерполяцій — пізніших доповнень, продовжень, вставок, викривлень — текст «Витязя...» (Не можна тут не відзначити, що на підставі такого ж тексту написав свою дуже ці-

каву книгу «Творчість Руставелі» Ш. Нуцубідзе — блискучий перекладач «Витязя...» російською мовою і один із найвидатніших дослідників життя і творчості Руставелі).

Що ж розповідає у своєму дослідженні Павле Інгороква, яке він далеко не випадково назвав «Епілогом Руставеліани» і яке є загальним підсумком усіх його численних попередніх досліджень про геніального поета, написаних протягом понад 50 років?

Автор «Витязя у тигровій шкурі» Шота Руставелі народився близько 1166 року в сім'ї, яка належала до роду еретських Багратіонів — можновладних феодалів одного з семи грузинських князівств, що об'єднувало воеводства Єреті та Руставі. Дитинство і юність Шота пройшли примірно в такому ж історичному середовищі й за таких же історичних обставин, що описані у «Витязі...» — у розділах, присвячених Таріелеві. Оточений увагою й любов'ю царя Георгія III (батька Тамари), Шота ріс у придворному колі, в атмосфері загального піклування про найліпший духовний і фізичний його розвиток, виховання мудрості, вміння керувати державою, командувати військами. Його вчителями були «мудреці», люди великих знань і багатого життєвого досвіду. Коли навчання і виховання закінчилось, Шота на деякий час залишив царський двір і оселився у своєму замку. З 1191 року Шота перебуває при дворі цариці Тамари. В цей час він уже автор ряду творів, що, на жаль, не дійшли до нас.

Після смерті свого батька Григола поет став володарем воеводства Руставі. Ось звідки його ім'я, яке він носив з 1196 по 1207 рік. Саме у цей період Шота написав свою поему «Витязь у тигровій шкурі», і ім'я Руставелі залишлось навіки зв'язаним з нею. В час створення книги поетові було 30—40 років.

Як володар Руставі, Шота займав традиційну саме для руставських володарів і за ними закріплену посаду царського візира — казначея.

Державна діяльність Шота набрала особливо великого патріотичного значення після смерті Тамари, у другій чверті XIII століття, коли Грузію спіткало велике національне лихо і вона підпала під владу монголів. У цей період Шота намагається піднести бойовий дух співвітчизників. Він один з головних керівників і учасників усіх найважливіших патріотичних починань.

Після зайняття монголами Східної Грузії йому було доручено вести переговори з жорстоким ворогом.

Близько 1245 року Шота разом з прославленим героєм Цотне Дадіані очолив антимонгольську змову. Та її було викрито, і поета разом з іншими патріотами засуджено до жорстокого покарання. Від смерті він був врятований завдяки самовідданому подвигу Цотне Дадіані. Останнього серед тих, кого монголи катували під жарким сонячним промінням, не було: він випадково уникнув арешту. Але, коли він дізнався про гірку долю товаришів, зразу ж поспішив до місця катування. Побачивши змучених своїх однодумців під пекучим сонцем, Цотне Дадіані зняв із себе одягу й, оголений, зайняв місце серед них. Здивовані монголи повели його на допит. На питання, що означає його вчинок, благородний і мужній громадянин Грузії відповів: «Мої товариші ні в чому не винні. Якщо ж можна карати невинних, нехай і я разом з ними буду покараний». Ці незвичайні слова прозвучали переконливо. Монголи звільнили з-під арешту і Цотне Дадіані, і його соратників¹.

Продовжувати після цього патріотичну діяльність на батьківщині Шота Руставелі не міг. Тим більш, що у нього було чимало ворогів і серед своїх співвітчизників — церковників, які переслідували його за поему «Витязь...», за її філософський зміст. І поет залишив Грузію, щоб поза її межами зробити все для її свободи і щастя. У творі Іраклія Абашидзе «Палестино, Палестино!» є вложені в уста Руставелі слова, які дуже добре передають думки, настрої, прагнення поета на чужині:

«Я, боже, все, що мав, що ти послав мені,
Я весь набуток свій віддав вітчизні гоже,—
Нехай же на мою грузинську землю, боже,
Знов вернеться мій плач, мої слова й пісні!
Прости ж мені, прийми мою молитву слізну,
Один той самий зойк підношу знов і знов,—
До Палестини я лише тому й прийшов,
Щоб тут, ридючи, молитись за вітчизну!»

Дожив Руставелі до глибокої старості. Вмер він близько 1250 року в Хрестовому монастирі в Єрусалимі.

Поява портрета Руставелі й «поминального запису» в храмі пояснюються видатними заслугами Шота як одного

¹ Н. А. Бердзенишвили, В. Д. Дондуа, М. К. Думбадзе, Г. М. Меликишвили, Ш. А. Месхиа, Історія Грузин, т. I. Тбілісі, Учпедгиз, 1962, стор. 230.

з покровителів монастиря, як видатного історичного діяча і геніального поета, ім'я якого було широко відоме грузинському народові.

Такі основні факти біографії Шота Руставелі.

ТРИ ДЖЕРЕЛА ТВОРЧОСТІ РУСТАВЕЛІ

Надзвичайно повно втілюючи в собі досягнення передової культури рідного грузинського народу, світової культури свого часу, Шота Руставелі у творчій роботі широко користувався всім надбанням людського генія. Його творчість жилили три джерела: народне, філософське й літературне, що в палкому серці і багатій уяві поета викликали до життя чудові образи, які радують і хвилюють людей протягом уже багатьох століть.

Поет прекрасно знав багатства народної творчості Грузії — міфологічну поему про Амірана, різноманітні за жанром пісні — обрядові, любовні, мисливські, героїчні тощо, казки, легенди, байки, приказки, прислів'я, — знав не з літературних джерел, бо в той далекий час фольклору майже ніхто не записував і тим більш ніхто не видавав його, а черпав з самих глибин, із надр народного життя, від творців і поширювачів народної творчості — співців, розповідачів із селян і ремісників. З цього становить виняток хіба що пісня про Амірана, яку Руставелі засвоїв з творчості Мосе Хонелі — поета кінця XI — початку XII століття. Багатьма особливостями змісту і форми, своїм ідейним задумом, архітектонікою, образами, метафорами, настроями, звучанням тощо поема про народного героя, подібного до античного Прометея, нагадує «Витязя...»

Народна творчість Грузії мала величезний вплив на формування характеру, світогляду, естетичних смаків Шота, виховала в ньому велику повагу й любов до правдивих і чесних людей, бажання допомогти скривдженім і знедоленим. Вона виховала в ньому високі ідеали дружби, кохання, героїзму, патріотизму тощо — такими, якими вони були в уяві народу. Народна творчість виповнила оптимізмом світосприймання поета, породила у нього віру в перемогу добра над злом. Ця віра, осяяна, зміцнена й умоти-

вована найпередовішим філософським вченням того часу, стала переконанням поета, перетворилася в єдину гармонійну, цілком завершену філософську систему його поглядів. Все це знайшло яскраве відбиття на сторінках «Витязя...»

Щодо філософських поглядів Шота Руставелі був послідовником так званого пантеїстичного матеріалізму — прогресивного на той час філософського вчення, що ототожнювало бога з природою і розглядало природу як втілення божества. Воно не мало нічого спільного з християнським вченням про бога — творця всесвіту і про «святую трійцю». Саме тому церква і переслідувала поета, і хоч він і згадує у поемі бога — до того ж не раз, «святі отці» вважали його безбожником і прагнули публічно знищити його твір.

Родоначальника пантеїстичного матеріалізму — видатного грузинського філософа V століття Петра Івера, довгий час відомого лише під псевдонімом Діонісія Ареопакіта, Руставелі у своїй поемі називає «мудрим Дівносом».

В основу пантеїстичного матеріалізму ліг неоплатонізм, який, за влучним визначенням К. Маркса, був «фантастичним поєднанням стоїчного; епікурейського і скептичного вчення із змістом філософії Платона й Арістотеля»¹. Це вчення в умовах перших віків нашої ери відбивало особливості сповненого суперечностей часу і було придатним матеріалом для християнського сприймання античної філософської спадщини.

Через Сірію, Аравію та Іспанію пантеїзм проник у IX—XII ст.ст. у Західну Європу і почав там утверджуватися поруч з іншими прогресивними матеріалістичними філософськими течіями як одна із світоглядних основ гуманізму доби Відродження.

Сприймавши філософське вчення пантеїстичного матеріалізму, Руставелі, геніальний поет і мислитель, виступив як великий гуманіст. В центрі його уваги перебуває людина, її життя, ідеали, тобто земне, матеріальне, вся складна дійсність суспільного матеріального і духовного життя.

Залишаючись цілком земним, Руставелі утверджує торжество добра і світла в земному житті. Його заклик до боротьби за життя спрямований проти презирства до життя, піднесений у ранг мудрості; його ідеї були викликом пануючому офіційному світоглядові доби, вони знаменували собою визволення людини від релігійної догматики, вільний

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 121—122.

прояв почуттів і прагнень. За глибокими переконаннями Руставелі, людина повинна рішуче розірвати церковно-схоластичні пута й з'єднатися з землею зовсім іншими, новими узами; земля — це першооснова, колиска добра, радості людини.

Але радість, щастя не даються людині самі собою, за них треба боротися. Хоч добро (синонімічне поняття істини, радості, щастя, світла) і є головним у всесвіті, Руставелі розглядає добро у єдності із злом; добро і зло — елементи єдиного цілого. Добро треба утверджувати в боротьбі, суть якої — в подоланні, знищенні зла. Звідси відомі рядки поеми, в яких Руставелі славить доблесть, відвагу, що перемагають смерть:

Ліпше смерть, достойна слави, аніж зганьблене життя.

Поет гнівно засуджує, картає тих, хто тремтить за життя, яким би воно не було, хто є рабом життя, щоб воно собою не являло. Він вважає, що треба боротися за життя, гідне людини. Зло тимчасове й переборне, воно минуше. Добро ж — постійне й абсолютне. Оптимістичною, життєстверджуючою думкою про вічність добра проінята вся поема «Витязь у тигровій шкурі».

Поет надзвичайно вільно висловив ряд таких сміливих прогресивних ідей, які сприяли дальшій боротьбі проти схоластичної ідеології християнської церкви. Так, він розвінчав тодішнє уявлення про безсилля людини у боротьбі проти злих духів. Руставелі дивився на людину як на істоту, набагато сильнішу і розумнішу, ніж найнебезпечніші чорні сили.

Такі у загальних рисах філософські джерела й найважливіші риси світогляду Руставелі.

Літературні джерела творчості Шота не менше значні й плідні.

Руставелі органічно сприйняв і розвинув творчість поетів минулих часів і жадібно прислухався до поетів — його сучасників.

Для збагачення його музи багато в чому прислужився яскравий талант поетів XI—XII ст.ст. Мосе Хонелі, Шавтелі, Саргіса Тmogвелі.

Особливе місце серед них посідає Мосе Хонелі, автор поеми про народного героя Амірана (кінець XI ст.).

Мосе Хонелі у своїй поетичній творчості спирався на

грузинський фольклор, вперше в історії грузинської літератури скориставшись формою народного шаїрі (шістнадцятискладового вірша), який виник ще у дохристиянську еру. Його поема озброїла Руставелі народним віршем як засобом висловлення поетичного задуму, передачі язичницько-життєрадісного звучання і світовідчуття; за формою тут ховався певний ідеологічний зміст; народність шаїрі була символом світського настрою, світського змісту літературного твору, що протистояв церковно-книжним традиціям.

Вплив поеми Мосе Хонелі на автора «Витязя...» позначився також на архітектоніці, змалюванні образів поеми. Поряд з Мосе Хонелі Шота Руставелі органічно сприйняв творчість поета XII століття Шавтелі — «прославленого Шавтелі», талант якого розвинувся на ґрунті церковно-книжної поезії. Шавтелі вперше у поемі «Абдул-Месія», присвяченій цареві Давиду Будівнику, створив двадцятискладовий вірш (10 + 10), з цезурою посередині, напрочуд багатою римою, музичною, природною і точною мовою.

Щодо Саргіса Тмогвелі — автора «Діларіані», то сучасній науці про нього нічого не відомо, крім того, що він, як на це вказує сам Руставелі, автор «Діларіані». Нічого не залишилось і від поеми: вона загинула під час нашествя монголів.

Із поетів — сучасників Шота найближчим до нього був Григол Чухрухадзе, автор поеми «Тамаріані».

Чухрухадзе близький до Руставелі всіма ідейно-тематичними і художніми особливостями свого твору. Як і Руставелі, він утверджував єдиновладдя, ідея якого в Грузії XII століття, а потім і на Заході втілювала в собі прогресивне начало у боротьбі проти світської і духовної аристократії, проти її прагнення до недоторканності місцевих, приватних прав і привілеїв, до незалежності від центральної влади. Григол виступав за зміцнення влади правительниці, рішуче боровся проти тих, хто не хотів підкорятися волі Тамари. Поет захоплювався вмінням цариці «карати зарозумілих». Він палко любив свою царицю не лише за успіхи в справах зовнішніх, а і за те, що вона панувала над «витязями трону», тобто над крупними феодалами, яких примусила скоритися.

Для обох поетів, Чухрухадзе і Руставелі, Тамара — «мудра», «щедра». Її очі — «чорні озера». Вона — суперниця сонця, затьмарює небесні світила.

Зв'язок між поезією Руставелі та Чухрухадзе зумовлений спільністю поглядів, однаковим ставленням до подій суспільного життя.

Руставелі був спадкоємцем не лише кращих традицій національної грузинської літератури. Людина з широкими суспільними поглядами, високоосвічена, чутлива до всього, що відбувалося навколо, він звертався й до літератури античного, переважно еллінського Заходу (епос Гомера, інші твори греків) та арабсько-мусульманського Сходу середніх віків. Цьому почасти сприяло політичне й географічне становище Грузії. У Грузії XI—XIII ст.ст. зустрічались і схрещувались культурні впливи як християнського Заходу, так і мусульманського Сходу, і ця обставина зумовлювала розширення інтелектуального горизонту, розкріпачення інтелекту від вузько-релігійної виключності і середньовічної замкненості, сприяла визволенню від тяжких пут середньовічного мислення.

У поемі «Витязь у тигровій шкурі» Руставелі згадує прославлених героїв ряду видатних літературних пам'яток Сходу, які передували його поемі. Це Рустам (по-грузинському — Ростом) з «Шах-наме» («Книга царів») — безсмертного таджицького поета Фірдоусі; Кейс (Меджнун) з поеми «Лейла і Меджнун» великого азербайджанського поета Нізамі Гянджеві. Тричі співставляє Руставелі героїв своєї поеми з Раміном та Віс — героями староіранської повісті XI століття Фахр-еддіна Горгані, що була в XII столітті перекладена грузинською мовою під назвою «Вісрамініані», згадує Саламана з іранського епосу «Саламан і Абсал».

Крім досконалої обізнаності у літературній сфері, Руставелі, як свідчить сама поема, був неабияким знавцем історії, астрономії, медицини, військової техніки, мистецтва тощо.

Шота Руставелі — яскравий представник епохи Ренесансу. Це була справді високоосвічена, духовно багата людина, яка увібрала в себе все краще з передової грузинської і світової культури XII століття і попередніх віків. Критично переробивши багатющу культурну спадщину людства, поет майстерно використав її для могутнього піднесення натхненного художнього слова рідного грузинського народу, для створення «Витязя...», що став гордістю всього прогресивного людства.

ТЕМА, СЮЖЕТ І КОМПОЗИЦІЯ «ВИТЯЗЯ У ТИГРОВІЙ ШКУРІ»

оема «Витязь у тигровій шкурі» — величний пам'ятник світової літератури, який відбиває грузинську дійсність XII століття у творчо переробленому, художньо осмисленому плані.

На широкому соціальному тлі, що характеризується поступовим переходом від старого укладу феодального суспільства з пануванням родової вельможної аристократії до суспільного укладу, в якому переваги набуває торгова й демократично настроєна міська частина суспільства і держави,— Руставелі зображує людину в її взаєминах з іншими людьми і природою, в щасті, горі, в дружбі й ворожнечі, любові, відданості, віроломстві тощо. Інтереси, прагнення, доля і навіть любов людини визначаються процесом перетворення одного, старого укладу в інший, новий.

Отже, темою твору є людина, її життя, доля в певних історично-конкретних умовах розвитку суспільства. Позитивні герої поеми живуть в ім'я добра, що повинне восторжествувати над злом. Саме на шляхах боротьби проти зла, за вічне, непорушне добро утверджує Руставелі героїчне, прекрасне, ідеально високе.

Поема пройнята оптимізмом, міцною вірою в краще майбутнє. Життя в ній постає в усій своїй різноманітності. Автор вводить читача у середовище родової аристократії, симпатій до якої не приховує, а далі — в інші верстви населення, зокрема в торгове, купецьке середовище.

Сюжет поеми такий.

Аравійський цар Ростеван, мудрий, красномовний і звитязний, не маючи сина-спадкоємця, передає на схилі свого віку царську владу єдиній своїй дочці — розумній і вродливій Тінатін. Тінатін закохана у славного царедворця і воєначальника Автанділа, вихованого Ростеваном. Під час урочистої церемонії коронації Автанділ помітив засмученість царя. Він сумував тому, що в нього немає сина, з яким можна було б позмагатися «в грі м'ячем, у метанні стріл». Автанділ викликає царя на змагання з лука й з ловів. Цар прийняв виклик. На полюванні, на березі річки, вони зустрілись із загадковим витязем-юнаком у тигровій шкурі, що обливався гіркими слізьми. Всі спроби заговорити з ним виявилися марними. Перебивши воїнів царя, які хотіли його

схопити, витязь побачив, що до нього наближається сам цар. Він вдарив свого вороного коня в багатій зброї і в ту ж мить зник з очей. Цілий рік шукали його царські гонці, але повернулися ні з чим. Ростеван пояснив свою пригоду ома-ною нечистого духа і на тому заспокоївся. Ця пригода привернула увагу Тінатін, і вона доручила своєму улюбленому рицареві Автанділу за будь-яку ціну відшукати «сонцерів-ного» витязя або «хоч слід» його. На пошуки дала три роки. Автанділ охоче взявся услужити своїй патронесі. Поклявшись один одному в палкому коханні й незламній вірності, вони розлучились.

Автанділ їздив по світу два роки й десять місяців. Він страшенно втомився, змарнів, «горе змучило сірому». Та щастя нарешті посміхнулося йому: три брати з Хатаєті (Китаю) допомогли натрапити на слід таємного витязя. І от Автанділ зустрівся у печері з витязем, якого звали Таріель.

З першої хвилини вони стали друзями. Автанділ розповів про своє кохання до Тінатін і про свої пригоди останнього часу, Таріель — про себе: він паросток царського роду, підвладний царя Фарсадана, повелителя семи індійських царств. Сьоме царство повелителю передав своєю волею батько Таріеля Сарідан. Фарсадан не мав дітей і взяв Таріеля за сина, давши його батькові обіцянку зробити хлопчика своїм спадкоємцем. З того часу Таріеля виховували при дворі.

Коли йому минуло п'ять років, у цариці народилася дочка дивної краси. Їй дали ім'я Нестан-Дареджан. Спочатку дітей виховували разом, а коли Таріель змужнів, царівну оселили в окремому палаці. В п'ятнадцять років Таріель не знав рівного собі ні на рицарських ігрищах, ні на банкетах. Саме тоді помер його батько. Через рік, коли скінчився час жалоби, Фарсадан призначив юнака своїм амірбаром (адміралом), поклавши на нього високі обов'язки його батька.

Невдовзі після цього Таріель з царем, вертаючись з ловів, проходили повз палац Нестан-Дареджан. Юнак несподівано побачив сліпучу красу царівни і знепритомнів, вражений у серце почуттям кохання. Покохала його і Нестан-Дареджан. Та доля не сприяла щастю закоханих. Цар Фарсадан вирішив видати дочку за хорезмського царевича, який до того ж був проголошений спадкоємцем індійського престолу (по праву ж ним вважався Таріель). Не маючи

змоги відверто заявити на раді, де вирішувалось питання про Нестан-Дареджан, що він кохає царівну, Таріель мусив погодитися. Розлючена, як тигриця, царівна вирішила, що Таріель зрадив її. Та він не зраджував. Юнак лише зрозумів, що в усіх, хто брав участь у нараді, «вирок один» і що «встрявати в суперечку» було б нерозумно. «Був би я їм заперечив, чи змінилася б ухвала?» — питає Таріель царівну. Зрештою Нестан-Дареджан зрозуміла коханого. І коли хорезмський царевич прибув до Індії, Таріель забив його і почав готуватись до захоплення влади.

Царівну звинуватили в порочному коханні до заколотника й тяжко покарали: її жорстоко, до крові побили, а потім таємно відправили за межі Індії. Таріель кинувся на пошуки, блукав цілий рік безкрайнім морем і сушею, втратив усіх своїх воїнів — сто шістдесят чоловік (залишилось тільки двоє рабів та служниця коханої Асма), але все марно.

Одного разу Таріель побачив на березі моря пораненого вершника, який виявився мулганзанзарським царем Нурадіном-Фрідоном. Він стікав кров'ю. Один із рабів Таріеля — хірург — врятував його від смерті: вийняв із його рани кінчик стріли, перев'язав рану. Разом із Фрідоном Таріель прибув до столиці невеличкого царства Мулганзанзар. Коли Фрідон одужав, Таріель допоміг йому знищити ворогів — дядька з синами, які мало не вбили його. А потім друзі поїхали на лови, і Фрідон розповів Таріелю про недавню зустріч на березі моря з дивної вроди дівчиною, яку висадили на берег двоє рабів, чорних, як смола. Спроба Фрідона затримати красуню не вдалася: раби швидко зникли з дівчиною. Таріель безтямно ридав, просив Фрідона допомогти її розшукати. І Фрідон погодився, але пошуки нічого не дали. Тоді Таріель рушив сам у дальший путь, — на доброму коні, подарованому Фрідоном. Цей кінь вірно йому служить і тепер. Але Таріель уже втратив надію знайти коли-небудь кохану. Він оселився у пустелі й тут на самотині доживає в печері дні свого гіркого життя.

Таріель розповів Автанділу також про тигрову шкуру, чому саме він з нею не розлучається:

Тигра гарного вважаю трохи схожим я до неї, —
Ось чому люблю ці шкури, з них роблю собі кереї...

Йдеться про певну схожість «тигра гарного» і Нестан-Дареджан. Цей паралелізм — дуже важливий момент пое-

ми. Іншим разом образ тигра (тигриці) ввижається Таріелю, коли красуня Нестан покликала його до себе для розмови й звинуватила його в зраді. Розповідаючи про це Автанділу, Таріель зауважив: «Наче тигр між скель, при-сіла із обличчям громадарним».

У розділі «Таріельове оповідання про те, як він забив лева й тигрицю», герой розповідає, що, побачивши лева й тигрицю, які зайшлися в сварці, він згадав свою Нестан, убив лева і потягнувся до тигриці: йому хотілося приласкати її. Та з цього нічого не вийшло. Таріель малює таку картину:

Меч відкинувши, тигрицю охопив я стрімголов,
Ради любові моєї хтів їй виявити любов,
Та вона гарчала й кігтьми тіло дряпала у кров;
Я не стерпів і до смерті ту тигрицю поборов.

Як бачимо, символіка зв'язується в процесі розвитку сюжету поеми в одне ціле. Свій зовнішній вияв символіка знайшла в одязі головного героя Таріеля, звідки й сама назва поеми: «Витязь у тигровій шкурі».

Вислухавши Таріеля, Автанділ побратався з ним. Він все зробив, щоб викликати в юнака надію на краще, і сам взявся за пошуки Нестан-Дареджан, на що надихала його Тінатін, якій він розповів історію побратима.

Блукаючи по неприступних місцях, далеко від друга, він дуже сумував за коханою і скаржився небу на свою долю. Звертаючись до семи планет, він благав їх заступитися за нього перед «двома сонцями», що їх він «покинув десь на горі». Милозвучний його голос чарував усе живе на світі й навіть «каміння сірі». Нарешті Автанділу вдалося напаси на слід коханої Таріеля. В цьому йому допомогла Фатьма, жінка багатого купця Усена, яка закохалася в рицаря. Вона розповіла Автанділу, що добре знає красуню, що деякий час та навіть жила у неї, а після того, як чоловік Фатьми напідпитку вибовкав цареві таємницю, царедворці відібрали у неї діву. Проте сонцерівна як на розпити Фатьми, так і на розпити царя не дала жодної відповіді. Вона лише просила не турбувати її та плакала. Цар прийшов до думки, що вона розповість усе синові, коли той переможцем повернеться з походу, і вирішив їх одружити. Та вийшло інакше. Діва дорогоцінностями, подарованими Фатьмою, підкупила євнухів, вбралася в одяг євнуха і втекла від царя до Фатьми.

Жінка Усена відв'язала найкращого коня, посадила в сідло красуню і відпустила її. Переховувати її у себе далі вона

Таріель у єдиноборстві з тигрицею. Ілюстрація грузинського художника І. Тоїдзе до поеми «Витязь у тигровій шкурі».

аж ніяк не могла. Невдовзі Фатьма дізналась від одного з рабів страхітливого каджетського царства потвор, що сонцелика вершниця потрапила до них у полон, заручена з неповнолітнім царевичем Росаном і перебуває в Каджетській фортеці.

Вислухавши Фатьму, Автанділ відкрив їй таємницю, розповівши усю свою історію, а також історію Таріеля, що через Нестан-Дареджан Таріель лле криваві сльози і що знайти її він, Автанділ, обіцяв йому щоб то не було.

Розчулена Фатьма написала Нестан-Дареджан листа, повідомивши в ньому про Таріельового побратима Автанділа і попросила прислати який-небудь знак для коханого. У своїй відповіді, надісланій через чаклуна, Нестан повідомила, що її одну вартує багатотисячне військо і що ніхто її не зможе визволити з фортеці каджив і просить Фатьму написати листа до коханого, щоб він залишив надію побачити її коли-небудь. У листі до коханого Нестан-Дареджан благає забути її зовсім, як утрачену навіки, і повернутися до Індії та допомогти батькові. До листа вона приклала, як знак про себе, пружок від вуалі. Лист дівчини надихнув юнаків на героїчні подвиги. Вони за допомогою третього побратима Фрідона, очоливши невеличкі загони героїчного війська, оволоділи фортецею й визволили Нестан-Дареджан із «паші змія». Радісні й щасливі, витязі повертаються у рідні краї. Таріель одружується в столиці Фрідона з Нестан, Автанділ в Аравії — з Тінатін. Далі «три героя — три світила» разом з Нестан прямують до Індії. Автанділ веде із собою вісімдесятитисячне військо. Та ось недалеко від кордону Індії вони зустрічають караван. Люди вбрані у чорне. Від купців витязі дізнаються, що в Індії помер цар Фарсадан і країною заволодів хатавський цар Рамаз. Таріель негайно із військом прямує до столиці і, без кровопролиття перемігши хатавів, відпускає на волю царя Рамаза, звелівши йому платити дань. Народ святкує перемогу.

Дружно, мирно й гуманно правлять побратими своїми країнами. Вони люблять і відвідують один одного, збільшують могутність своїх держав, поширюють скрізь добро, збагачують бідних. В їх країнах панує правда й згода.

Так закінчується поема «Витязь у тигровій шкурі», такий її сюжет — до речі, цілком оригінальний, подібного до якого вчені, при всій сумлінності й ретельності їхніх пошуків, не змогли знайти ані в стародавній іранській, ані в будь-якій іншій літературі Сходу чи Заходу. В сюжеті пое-

ми яскраво виявилась оптимістична життєстверджуюча філософія Руставелі, пантеїстичного матеріаліста, гуманіста, для якого найважливіше у світі — людина, з її нестримним прагненням до подолання зла, до утвердження добра і щастя в житті.

За своїм жанром «Витязь у тигровій шкурі» — філософська реалістична поема. Вона сповнена драматичних ситуацій, хвилює палким, натхненним пафосом, особливо зворушливим в поворотних пунктах сюжетної лінії (зустріч на полюванні царя Ростевана з витязем у тигровій шкурі, Автанділа з Таріелем, одержання Таріелем звістки про зникнення коханої, його зустріч на березі моря з Фрідоном та багато-багато інших). Сюжет «Витязя...» своєю динамічністю, гостротою, природним, логічним наростанням дії і тепер захоплює читачів. Глибоке співчуття викликає до себе Нестан-Дареджан, її важка доля, самовідданість у коханні, мудрість і волелюбність.

Автор композиційно досконало розставив дійових осіб, правдиво виклав життєві обставини, події, що відбуваються на величезному географічному просторі, — в Аравії, Індії, Хатаеті (Китай), країнах Середземноморського басейну. Герої поеми, всі разом взяті, розміщені у ній так, що кожний займає своє певне місце і сила кожного з них полягає в тому, що його не можна зрушити з свого індивідуального місця, не порушуючи композиційної стрункості твору, не зменшуючи його реалістичної повноти, яскравості, виразності. Не можна, наприклад, усунути чи перенести в інше місце поеми образ старшини купців Усена, бо дія піде іншим шляхом — не тим, який запропонований у поемі. Навіть слуга Усена, який розповідає Автанділу про звичай морського міста Гуланшара і поспішає до своєї господарки, щоб проінформувати її про прибуття незвичайного купця, міцно «сидить» на своєму місці і потрібний для художньої цільності. Складний, багатоплановий сюжет поеми розгортається оригінально, самобутньо: показавши всіх основних героїв поеми — арабів Ростевана, Тінатін та Автанділа в повісті першій, Руставелі далі у повісті другій вводить в їх життя невідомого витязя в тигровій шкурі. Хто він такий, — цього ніхто із дійових осіб довгий час не знає, проте читач розуміє, що Руставелі зосереджує навколо витязя всі події не випадково. Напруження зростає з кожною сторінкою — до середини повісті четвертої, де Автанділ, нарешті, зустрічається з Таріелем. Саме завдяки такій побудові

дові початку поеми довге оповідання Таріеля про своє минуле, що займає цілих чотирнадцять повістей підряд (5—18), не порушує композиційної стрункості поеми. Її не порушує навіть те, що в «передісторії», яку розповідає Таріель, є ще одна «передісторія», так би мовити, внутрішня,— оповідання Фрідона про свою випадкову зустріч з Нестан-Дареджан на березі моря. Цей складний композиційний прийом взагалі дуже поширений у літературах Сходу. Відступ у минуле спостерігаємо і в повістях 39—42, де Фатьма розповідає Автанділу про свою зустріч і дружбу з коханою Таріеля, про те, як Нестан потрапила до каджів. Але і тут поет не порушує стрункості поетичної розповіді, зберігає цілісність враження.

Важливе значення в архітектоніці поеми відіграють листи персонажів один до одного. З п'ятдесяти восьми повістей (глав) в п'ятнадцяти наводяться тексти листів, до яких автор поеми звертається як до одного із виразних засобів найбільш глибокого розкриття почуттів і думок своїх героїв. Такі, зокрема, листи Нестан-Дареджан до Таріеля, лист-заповіт Автанділа до Ростевана, листи Фатьми до Автанділа тощо.

У побудові «Витязя...» багато що йде від грузинської народної казки, в якій запозичений насамперед спосіб розповіді. Це особливо стосується початку поеми: «Ростеван був цар арабів,— з ласки бога владував...» та її кінця: «Вовк з ягням паслися вкупі у владарствах їх лагідних».

Поема вабить своїм оптимістичним звучанням, яке випливає із всього розвитку дії від початкового моменту — можливості щастя — до фіналу — всезагального щастя після всіх поневірянь, що їх зазнали герої. Філософія добра, щастя не виникає випадково на якомусь ступені розвитку сюжету, а присутня у творі з самого початку як основа, що рухає весь сюжет. Народність дала Руставелі ті досконалі художні засоби, той художній матеріал, який був потрібний для створення справді філософської реалістичної поеми. Злите з народним і літературним в одне ціле, філософське начало поеми веде розвиток внутрішніх її суперечностей до оптимістичного фіналу тим рішучіше, чим сильніше внутрішня суперечність сюжету. Цінність щастя Руставелі вимірює глибиною пережитих нещасть:

Той і радощів не знає, що не знав нещастя зроду.

Народні, літературні й філософські джерела творчості

Руставелі виступають у поемі в нерозривній внутрішній єдності.

Зберігши основний настрій грузинської народної творчості і насамперед казки — оптимізм, Руставелі творчо переінакшив зовнішню форму казок. Ці перетворення найперше позначилися на фантастичному їх елементі, який у поемі значно послаблений. Так, фантастичні істоти у «Витязі...» — ті ж самі, що і в грузинській народній творчості: диви і чарівники-каджі — це символи злої сили. Проте в поемі вони набули людських рис. На здивування Автанділа: «Як безплотний каджі може на людину схожим бути?» — Фатьма відповідає: «...То не духи лиховидні, а лиш люди, що обрали житлом скелі та безодні». Отже, міфічним особам, що виступають у казках, Руставелі надав реалістичних рис, уподібнивши їх людям.

ОБРАЗИ ТА ІДЕЇ ПОЕМИ

Поема Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» — твір реалістичний, з досить виразним романтичним забарвленням. Його персонажі — позитивні й негативні, чоловіки й жінки — надзвичайно виразні, живі, повнокровні.

Найбільш яскравими в поемі є дещо піднесені образи позитивних її героїв, чесних, самовідданих і цілеспрямованих борців за правду, за торжество добра, щастя. Це представники різних народів: арабів, індійців, мулганзарійців (вигадана назва), франків тощо. Автор, виразник дум та ідеалів свого народу, виступає як великий інтернаціоналіст і в той же час як глибоко національний грузинський поет. І цікава деталь: хоч про свою вітчизну — Грузію — Руставелі прямо й не говорить, хоч герої поемі — іноземці, численні картини твору, що швидко змінюються з розвитком сюжету, дають читачеві повне уявлення про складне й різноманітне суспільно-історичне життя саме феодальної Грузії XII століття, про її людей, звичаї, побут, особливості, навіть про різні в грузинській державі політичні ситуації й події. Під іноземним одягом героїв «Витязя...» б'ється грузинське серце, зі сторінок поемі постає конкретна дійсність Грузії. Хай не дивує нас ця особливість твору: пригадаймо обіцянку поета у «Вступі» оспівати царицю Тамару (а значить, і грузинську державу) не прямо, не так, як він

робив це раніше, коли був ще зовсім молодий і недосвідчений, а таємно, алегорично.

Суспільне життя Грузії епохи Руставелі являло собою специфічну форму феодально-патронатських відносин людей, що зветься «патрон-кмоба», тобто сюзерено-васальні стосунки патрона з підлеглим, васалом — «кма». Ця форма відносин відкривала широкий простір для рицарського подвигу, поширення рицарства взагалі. В Грузії епохи Руставелі рицарство було прогресивним явищем. Побут рицарів, фізична і духовна культура рицарства з її культом вірного служіння дамі серця, побратимства, доблесті й мужності справили глибокий вплив на творчість грузинського поета. Руставелі утверджує феодально-патронатські відносини всіма образами героїв твору, всім його змістом.

Отже, розглядаючи образи поеми Руставелі, даючи їм оцінку, треба зважати на своєрідний морально-етичний кодекс східного рицаря того часу, — кодекс, який зумовлював смаки, переконання, поведінку рицаря; інакше кажучи, треба виходити з принципу історизму, ясно бачити історичну перспективу.

Проте Руставелі далекий від рабського копіювання дійсності, від наївного натуралізму, який був нерозлучним супутником літератури в недосконалому мистецтві середніх віків. Реалізму Руставелі притаманні риси всезагальності, такого літературного прийому, коли за індивідуальними особливостями образів різного плану (не лише людей, героїв, а й, наприклад, образу фортеці каджив) відчувається характерне, типове не тільки для епохи Руставелі, а й для інших епох; образи «Витязя...» втілюють у собі як історично-конкретні, так і загальнолюдські риси. Звідси — величезний їх вплив на читачів різних часів і народів, а також на наших радянських людей, наслідувачів всього кращого, найгуманнішого, виробленого людством протягом століть і тисячоліть.

Витязі Таріель, Автанділ і Фрідон, жінки Тінатін і Нестан-Дареджан виступають в поемі виразниками високих, благородних ідей любові, побратимства, дружби народів, ширості й вірності у виконанні суспільного обов'язку, патріотизму. Поету особливо близькі і дорогі Таріель і Автанділ. Доблесні рицарі самовіддано служать вітчизні, вірні слову честі, обов'язку. Вони багато в чому подібні один до одного як персонажі, що належать до рицарських кіл, однаково гарні зовні («Як у чистім небі місяць, так вони сіяли

вдвох») і внутрішньо — мужні й благородні. Але кожний із них одночасно має свої індивідуальні, характерні для нього риси.

Красивий, сильний і відчайдушно хоробрий, Таріель разом з тим — скромний, чемний, люблячий, великодушний. До свого патрона (сюзерена), царя Фарсадана, він ставить-ся самовіддано, з любов'ю, — не мислить собі іншого ставлення, бо, з його погляду, який цілком поділяє і Руставелі, любов до патрона, самовідданість йому — святе для рицаря почуття, обов'язкова для нього норма. Але коли Фарсадан, вирішивши одружити дочку Нестан з хорезмським царевичем, не лише ігнорував інтереси Таріеля, як наступника престолу, а й поставив під удар національний престиж Індії, Таріель, керуючись насамперед високими патріотичними міркуваннями, національними інтересами вітчизни, звертається до народних мас із закликом повстати проти царя Фарсадана, захистити честь і незалежність Індії. Вся озброєна країна згуртувалася під його прапором. «Навіть поночі збирались вояки зі всіх боків, кожен з них заради мене голови б не пожалів», — розповідає Автанділу Таріель. Своїм розумним політичним виступом Таріель, зберігши святість почуттів (до коханої Нестан-Дареджан), заслужив горде ім'я національного героя, благородного сина рідного краю.

Отже, любов до жінки у Таріеля невід'ємна від любові до батьківщини, від турбот, боротьби за світлу її долю, її незалежність.

Патріотичне звучання поеми посилюється тим, що таке ж почуття — любов до коханого, невід'ємна від любові до вітчизни — керує вчинками і Нестан-Дареджан. Потрапивши до Каджетської фортеці й не маючи змоги звідти вирватись, вона пише в листі до коханого:

Горе! Спогади про тебе рани змножують на рани, —
Ради нашої любові, не вбивайся, мій коханий!
Йди до Індії, до батька — потребує втіхи він,
Сам безсильний, ворогами з всіх оточений сторін.
Звесели його — він гине від недолі перемін,
І про мене, бідну, згадуй, що за тебе йде на скін.

Благородний громадський мотив, нерозривно сплетений з мотивом особистим, починає звучати з самого початку поеми. «Жалюгідна млість кохання — це хіба краса кохання? Ні, для милої своєї ліпше ти звияжцем стань», — мудро закликала царівна свого витязя до подвигу в ім'я батьківщини, тільки-но запалахкотіло в її серці почуття любові до

нього. І Таріель, натхнений нею, здійснив героїчний подвиг, переміг підступного царя Хатаєті Рамаза, врятував честь рідної держави.

Справжня, земна, але морально висока любов — це на-самперед спорідненість душ, як споріднені душі Таріеля і Нестан не лише у взаємному коханні, а й у любові до рідної вітчизни. Любов піднімає, очищає, облагороджує людину, кличе її на працю й на подвиг. Поет гордо проголошує:

Славлю я любов високу, душ піднесених потугу,
Що її не вкласти в слово, в нашу мову недолугу.
Дар небес — таке кохання, поривання вищі духу,—
Хто до нього прагне, мусить знести горе, злидні й тугу.

Багато в чому близький до Таріеля і Автанділ: своєю чесністю, правдивістю, волелюбністю, вірністю у коханні і дружбі тощо. Разом з тим він більш урівноважений, вправний, гнучкий, життєрадісний. В поемі виступає як подвижник любові і мудрець. За його світорозумінням, що є філософським переконанням самого автора, висока любов невід'ємна від всесвітньої гармонії, вона — складовий її елемент. Саме такою він уявляє собі й любов величної своєї патронеси Тінатін; ця її любов для нього — головна сила в гармонії світу:

Мовив сонцю він: «Ти, сонце,— Тінатін ясні ланіти,—
Як вона, вкриваєш саявом гори, доли і лані ти!»

Сонце, Місяць, Зуал (Сатурн), Муштарі (Юпітер), Аспіроз (Венера) та інші небесні світила наближають героя до коханої. Вони плывуть у космосі, осявають своїм блиском красу Тінатін, породжують в душі Автанділа пісню; почуття людини зливаються з гармонією всесвіту. Зачарована піснею рицаря, приймає у свої обійми подвижника любові природа. Вона відгукується на його почуття.

Як у Данте під впливом небесних світил все осяйнішим стає образ Беатріче, так і у Руставелевій поемі, створеній задовго до Дантової, осяяний тими ж світилами все вище підноситься у життєдайному своєму коханні до Тінатін безмежно відданий їй витязь. Обидва великі поети зображують своїх героїв і героїнь у «космічному дзеркалі». З цього приводу видатний грузинський радянський поет С. Чіковані говорить: «...Почуваєш, як образ любимої і сама любов нерозривно зв'язані з внутрішнім і зовнішнім жит-

тям світу, і пісня Автанділа чарує природу, як пісня Орфея».

Оспівуючи в поемі високу земну любов — ту, що підносить людину, Руставелі разом з тим славить дружбу, побратимство. Священному обов'язкові дружби непорушно віддані і Таріель, і Автанділ, і Фрідон.

Автанділ і Таріель стають побратимами, тільки-но Автанділ довідується про зникнення Нестан-Дареджан, коханої витязя в тигровій шкурі, про безмежне його горе. Основою його дружби, побратимства з Таріелем є його любов до Тінатін, співчуття людині, що зазнала горя. Побратимство і любов поєднані в одно ціле: побратимство — органічна частина, навіть породження високої любові, гуманності. Герої Руставелі дали один одному клятву у вірності в дружбі, побраталися на основі всеохоплюючої сили кохання, в ім'я врятування носія цього почуття — Нестан-Дареджан.

Щоб допомогти побратиму, Автанділ кидає домівку, розлучається з коханою, переборює великі труднощі, страждання, незмінно залишаючись вірним своєму рицарському обов'язку: «Мусить друг заради друга знести горе, злиднівлють і віддати серце серцю, бо любов їм креслить путь». Мужня чоловіча дружба — одна з центральних ідей Руставелі. Безмежно відданий цій ідеї й славний витязь Фрідон, побратим Таріеля й Автанділа.

Любов'ю до ближнього керується у своїх діях також «сонцесейна» Тінатін. Занепокоєна можливістю розлуки з Автанділом, вона, проте, цілком і непомітно схвалює його рішення відмовитись від особистого щастя заради щастя друга. Вони справді достойні один одного — ці добродішні герої поеми, мудрі й благородні у сердечних своїх почуттях — Автанділ і Тінатін.

Звертають на себе увагу в поемі і взаємини Таріеля з Асмаї, їх бездоганно чиста, як струмок гірського джерела, дружба. В історії світової літератури такі дружні взаємини між молодими чоловіком і жінкою зустрічаються не дуже часто.

Любов, дружба і вірність виявляються у боротьбі проти зла, за торжество добра у світі.

Герої Руставелі надають перевагу загибелі над ганьбою, безслав'ям: «Ліпше смерть, достойна слави, аніж зганьблене життя». Слава, здобута у героїчних, спрямованих на утвердження добра вчинках, повинна мати для людини найважливіше значення і, безумовно, брати гору над багат-

ством, перевершувати його: «Краще славу здобувати, ніж багатства і достатки». А здобути славу можна знову ж таки лише героїчними вчинками, бо хоробрих, що здійснили подвиг в ім'я високої благородної мети, смертні боготворять.

Життя людини — це постійний іспит фізичних, моральних і розумових сил. «Муж повинен бути терплячим і міцним при злій годині». І якщо у боротьбі за добро він цю міць виявляє, перешкоди переборює, іспит витримує, він, безперечно, має право на радість, щастя. Радість у житті людини Руставелі розглядає як наслідок перемоги над труднощами, переборення страждань.

Стверджуючи вірність у дружбі («Мусить друг не покидати друга любого ніде»), поет рішуче засуджує віроломство, порушення клятви, зраду друга і вітчизни: «З ворогів найгірший ворог той, що вівся наче друг».

Вірний син свого народу і часу, Руставелі розглядав феодальний лад Грузії й інших країн, як цілком природний і прийнятний. Він був беззастережним його прибічником. Але поет добре бачив, що не всі люди феодального суспільства живуть у достатку, що взаємини між феодальними визискувачами й селянською масою, між феодальними вельможами й торговельною буржуазією не задовольняють трудовий люд, на якому тримається багатство суспільства, що на світі є багато бідних, навіть жебраків. Про це досить виразно говорять окремі місця поеми. Добре розуміючи несправедливість такого явища в суспільстві, Руставелі мріяв про добробут, волю і щастя всіх людей — незалежно від їх соціального стану. Ці свої прагнення він висловив у заповіті Автанділа, в якому витязь, звертаючись до царя Ростевана, говорить:

Маю ще неоцінені, незліченні я скарби:
Бідакам їх дай, і вільні хай стають усі раби,
А сиріт щонайбідніших ти багатими зроби,
Щоб мене благословляли щохвилини, щодоби.

Отже, здійснення мрії про волю й добробут рабів Руставелі ставив у залежність від прояву до них великодушності, взагалі добрих, сердечних почуттів окремими феодалами, вельможами. Хоч сьогодні ми й розуміємо обмеженість таких поглядів — проте, виходячи з історичних обставин епохи, в яку жив поет, не можемо не віддати належне геніальному гуманістові Грузії. Поет поважав трудящих,

співчував їм. Взагалі основними ідеальними якостями людини в її ставленні до синів і дочок вітчизни, до самої вітчизни він вважав правдивість, вірність і відданість. Саме таке ставлення він заповідав прийдешнім поколінням свого народу, людству.

Радісно хвилює, що цей заповіт Руставелі міцно зливається у нього з ідеєю інтернаціоналізму.

Побратимство араба Автанділа, індійця Таріеля та мулганзарійця Фрідона переростає в поемі в дружбу народів. Адже ж три її герої встановили міцні дружньо-сердечні взаємовідносини не лише поміж собою, а й з'єднали в одно ціле почуттями дружби і взаємної поваги свої народи. Незважаючи на різницю національно-племінного походження, героїв-побратимів надихало єдине, справді людське, благородне прагнення, об'єднувала єдина воля, єдина мета. Саме завдяки спільним зусиллям вони перемогли зло, домоглися жаданого торжества добра, щастя. Взявши Каджетську фортецю, звільнивши царівну Нестан, витязі-побратими з честю повернулися у свої країни, але зв'язок між собою не порушили, а, навпаки, ще більш його скріпили, надаючи один одному взаємну військову та іншу допомогу, сприяючи підтриманню миру й добробуту своїх країн і народів...

Ідеї інтернаціоналізму в поемі Руставелі відбивали одну із характерних рис феодальної Грузії XI—XII ст.ст.: в той час до її складу входила сила-силенна різноплемінних і різномовних одиниць майже всього Кавказького перешийка. Ця її політична особливість, безперечно, і робила такою важливою проповідь братерства, співдружності для служіння гуманним загальнолюдським ідеалам, незалежно від національності...

Прекрасні образи жінок у поемі, морально чистих, вимогливих до своїх коханих. Для них любов, як і для їх обранців, важкий іспит. Серцем кожної із них витязі оволодівають, тільки здійснивши доблесний подвиг, лише виявивши рицарську самовідданість у служінні громадському обов'язку, вітчизні.

Як у образах Таріеля й Автанділа Руставелі втілює риси спільні й суто індивідуальні, навіть протилежні, так і в образах жінок — Нестан-Дареджан і Тінатін — теж відбиті риси загальні для обох із них і разом з тих характерні лише кожній із царствених патронес. Обидві жінки — типові дами серця рицарського середньовіччя. Юнак і дівчина — носії однакових людських почуттів, тому героїні поеми зай-

мають рівне з чоловіками місце. Саме ця ідея, знайшла яскравий вираз не лише у підхопленому народом афоризмі: «В лева рівні левенята — чи самець чи то самиця», а й у сюжеті поеми, про що свідчить зведення на престол царівни Сходу Тінатін. Героїні поеми рівні зі своїми сподвижниками саном, красою й широтою свого світогляду, мудрістю. Обидві вони — і Тінатін і Нестан-Дареджан — вірні, самовіддані в коханні й волелюбні.

Проте любов Нестан і Тінатін до своїх обранців має в той же час і відмінні риси. Любов Нестан палка й бурхлива. Скромна, соромлива і покірна, царівна стає тигрицею, бунтівником, як тільки дізнається, що її хочуть одружити насильно з людиною, якої вона не те що не любить, а навіть ніколи й не бачила. Вона проти одруження з примусу. Напрочуд добра, чарівна у своїй жіночності, вона, проте, має спільну з мужоподібними войовницями «Пісні про Нібелунгів» рису: вживати рішучих заходів, коли цього вимагає час, коли треба боротися за волю й незалежність. Благословляючи Таріеля на вбивство жениха-чужинця, вона лише застерігає коханого від непотрібного пролиття крові:

Я не хочу быть за привід для різні,— думки покинь ці;
Жениха забий, та війська не винишуй поодиночі.
Правий суд дає цвітіння навіть всохлій деревинці...

Кров невинних для людини — заважкий в житті тягар.

До фортеці каджив, оплоту тиранії й бузувірства, Нестан потрапляє саме за непокірність, за незгоду коритися злій волі рідних. Там вона і томиться, не сподіваючись вже звільнитись. Проте вона не втрачає моральної стійкості, ясності розуму. Найбільш повно духовна сила царівни, як закоханої дівчини, розкривається в пристрасному її листі до Таріеля, про який вже згадувалося.

Любий мій! Я власноручно слово списую по слові,—
Стан гнучкий — пером для мене, а чорнило — в жовчі й крові.
А папір — серця то наші, разом з'єднані в любові.
О ти, серце, чорне серце! Ти, закуте, будь в закові!

Коли ж закохані нарешті з'єдналися і рицар без страху й докору Фрідон влаштував своєму побратимові Таріелю бучне весілля, «ясним посміхом всю залу осявала Нестан-джар».

Стілка, могутня духом у нещасті — вона щира, відверта у радості.

Образом Нестан Руставелі утверджує свободу почуттів, право жінки на любов і на сім'ю, засновану на любові. Поет гнівно засуджує насильство, примус у виборі дружини.

Образом же Тінатін він звеличує жінку як людину глибокого розуму, щирого серця й великого терпіння. Це — тип переважно інтелектуальний. Проте Тінатін зовсім не позбавлена жіночої привабливості. Гармонійно розвинута дівчина, в якій переважає розум, вона може правити, неначе мудрець («Вміння й мудрість є у неї»). Саме тому арабський цар Ростеван і зводить її на престол ще за свого життя. З великою увагою й вдячністю слухає вона настанови старого свого батька:

Кипарис — краса Едему, щедрість — владарів одоба.
Перед щедрим тихнуть чвари, поникає ворохоба.
Істи й пити — в цьому користь; бути скнарим — не подоба.
Що сховав — згубив навіки, що роздав — твое до гроба.
Донька вислухала мудро слово батька неоцінне,
Щоб у пам'яті лишити назавжди вчення незмінне.

Тінатін затьмила сонце, сонце ж стало тінатінне.

Беручи участь у нарадах з приводу дивної зустрічі батька з невідомим лицарем у тигровій шкурі, Тінатін не погоджується з наріканням батька на обставини, що склалися, з його докором богів, який ніби змінив добро на зло. Взявши під захист «розпорядника світу», вона ввічливо, але твердо і впевнено говорить:

Сміло я тобі промовляю, тато,—
Нащо ремствуєш на бога і на долю так завзято?
Скаржишся в журбі на того, що нам щастя дав багато.
Той не вчинить зла, хто діє завше добре, мудро й свято.

Це зауваження Тінатін своєму батькові свідчить, що вона дотримується ідеї пантеїстичного матеріалізму, переконана в абсолютності добра, в єдності світу. Згідно цієї ідеї, бог, тобто природа, — вище добро, щедрий захисник живих істот; як творцеві добра, богів нема чого робити зло. Думка про нереальність зла і абсолютність добра пронизує всю поему, і вперше у творі її висловлює Тінатін. В цьому одразу ж виявляються риси її інтелекту.

Розум у Тінатін керує почуттями, хоч почуття її великі, пристрасні, гарячі. Навіть у найвідповідальніший момент, освідчуючись Автанділові у коханні й повеліваючи йому

знайти невідомого рицаря, Тінатін не втрачає спокою. В її серці клекоче пристрасть, палахкотить вогонь, та вона не кидається коханому на шию, а з дивною стриманістю й тактовністю говорить обранцеві:

Хоч не змовив ти до мене досі й слова у розмові,
Але знаю: через мене ти палаєш од любові...

Так іди шукати левня, починай же мандри дивні!
Зробиш це — і ще міцніше я тебе любити стану,
Бо звільниш мене від муки, згониш демонську оману.
Дай моїй душі надію, як фіалку ту духмяну,
І вертай, мов лев, до мене обійнять свою кохану!

Не втрачає Тінатін стриманості і після тривалої розлуки з коханим. Вона безмежно щаслива, що її обранець виконав її доручення, знайшов витязя у тигровій шкурі, але вона знов-таки не кидається йому на груди, не плаче з радості, що час розлуки минув. Поет так зображує Тінатін, перед якою нарешті з'явився «витязь світу, самоцвіття, непошкоджений рубін»:

На престолі сяло сонце, вкрите косами з агата,
Мов алое, що полите райським струменем Євфрата.
Щоб її вславлять, потрібна не моя бліда хвала та,—
Тільки річ афінян мудрих, стосотмовна і багата.

Повідомлення Автанділа про те, що він негайно мусить повернутися до побратима, щоб допомогти йому в біді («Обіцяв я повернутись, принести себе в офіру, я тобою клявся, сонце,— клятву дав незламну й щирю»), царствена патронеса рицаря сприймає із смутком, але намір його широко схвалює: «Добре, що для тебе клятва — слово строге і тверде,— мусить друг не покидати друга любого ніде».

Рівна з чоловіком мудрістю, красою, моральною бездоганністю, волелюбністю свого серця, жінка гідна високої шани у суспільстві і має беззаперечне право самостійно розв'язувати не лише питання про любов, одруження, сім'ю, а й найскладніші державні питання.

Така концепція Руставелі.

Найголовнішим джерелом, яке в умовах середньовіччя давало поетові наснагу в оспіванні величчя жінки, її рівності з чоловіком, була все та ж грузинська дійсність XII століття, коли царювала «сонцесяйна» Тамара.

Не можна тут не відзначити, що в історії Грузії, в громадському й політичному її житті жінки взагалі нерідко

відігравали важливу роль. Навіть прийняття грузинами християнства, за легендами, було справою жінки — Ніни Каппадокійської...

Створені Руставелі образи головних героїв і героїнь поеми, — Таріеля, Автанділа і Фрідона, Тінатін і Нестан-Дареджан, — втілюють у собі найкращі національні риси грузинського народу: духовну міць і красу, героїзм і благородство. В цьому й полягає одна із основних причин надзвичайної популярності «Витязя...» в Грузії та за її межами.

* *
*

Із сказаного про поему видно, що поряд з головними персонажами, окресленими найбільш яскраво, тут діє багато другорядних — теж із своїми рисами характеру, з своїми долями, які органічно вплітаються у тканину поеми, створюючи широку картину суспільного життя Грузії XII століття.

Ось нерозумний і несправедливий цар Фарсадан, який не хотів зважати на почуття і прагнення своєї дочки Нестан, волів сам вирішити її майбутнє, за що і був покараний долею; а ось мудрий цар Ростеван, що, довідавшись про взаємне кохання Тінатін і Автанділа, щиро благословив їх шлюб. Співставляючи ці два образи могутніх самодержців, ми бачимо, що Руставелі вимагає від царів справедливості, розсудливості, відповідальності за людські долі. У поемі перед очима читача постає образ підступного царя хатавів Рамаза; образ прихильного до вина, але великодушного і щедрого царя Морів Мелік-Сурхаві, васала Фарсадана Серідана, візира Сограта, рицаря Шермадіна, придворного Чашнагіра, виховательки Нестан-Дареджан — Давар, царедворців, воїнів тощо. Поруч з вельможними феодалами діють купці, пірати, раби. Руставелі не приховує своєї іронії у ставленні до купців, але змальовує їх образи (інколи однією-двома рисами) з винятковою виразністю, яскравістю. Такий, зокрема, близький до царя Морів «водій купців верховний» Усєн, якого поет зображує як запозятливу в торгових справах, але морально низьку людину. Для Усєна нічого не варті ні клятва, ні Коран, ані Мекка. До того ж він і зовні — потвора.

Немов жива, встає з сторінок поеми дружина Усєна Фатьма. Руставелі, мабуть, зустрічав таких в житті немало,

добре знав їм ціну і характеризує Фатьму не без великодушної посмішки:

Ще була Фатьма вродлива, хоч і літнього вже віку,
Повновида, смуглотила, до вподоби чоловіку,—
Полюбляла гулі й учти, звучні співи та музику,
Мала строїв і завоїв, цінних одягів без ліку.

Жінка легкої поведінки, плетуха, вона не дбає про честь сім'ї, чоловіка. Про останнього вона відверто каже, що незадоволена ним, бо він «непоказний», «худий».

Поет змальовує любов у купецькому середовищі як таку, що взагалі нічого спільного не має з любов'ю рицарів, з їх високим, беззавітно вірним служінням дамі серця. Для купців любов — лише плотська хтивість, жага, насолода. До такого кохання Руставелі ставиться з презирством. Про це виразно свідчать рядки:

Я ганьблю любов бездушну, де є тільки скоки-цмоки.

Отакі діла, коханці, ви коханням не зовіть:

Нині — ця, а завтра — інша, теж покинута за мить,—

Це похоче на хлопчачу, не приборкану ще хіть.

Тільки той, хто зрікся світу, вміє широко полюбити.

Люди купецького стану, за словами поета, позбавлені почуття благородної великодушності. Вони б їм заважало робити гроші. Користолюбці й скнари, егоїстичні й улесливі, вони прагнуть до наживи, розкошів. В їх побуті панує розбещеність, підступність, зажерливість і хтивість.

Руставелі рішуче заперечує таке життя як недостойне людини. Звичайно, у змалюванні купецтва, трактовці любові у купецькому середовищі, його моралі, духовного життя взагалі виявляється негативне ставлення верхівки феодально-рицарського суспільства до нового класу, що народжувався й бурхливо розвивався в той час. Руставелі цілком на боці рицарського середовища, до якого належав за своїм соціальним станом. Кращі його риси він дещо перебільшує, проте, ставлячись до явищ життя об'єктивно, поет не міг не помітити, що і серед людей купецького стану є варті уваги і навіть пошани. До таких належить Фатьма. Хоч дружина Усена й загрузла в розпусті, вона все ж посправжньому людяна, чутлива, приваблива, чарівлива. Її роль у поемі значна: саме вона допомогла трьом рицарям-побратимам знайти Нестан-Дареджан, врятувати її.

Як бачимо, образи поеми Руставелі надзвичайно зміс-

товні, ідейне багатство твору — величезне. Поема пройнята почуттям палкої любові до життя, до боротьби за прекрасне, справедливе, благородне в житті.

ПРО ДЕЯКІ РИСИ ПОЕТИКИ ГЕНІАЛЬНОГО МИТЦЯ

Велика пізнавальна, естетична і виховна сила твору Руставелі полягає не лише в його ідейній спрямованості, а й у досконалості художньої форми, у своєрідності його поезики, як сукупності художніх засобів відтворення дійсності — в сюжеті, композиції, змалюванні образів і в багатьох інших компонентах: метафорах, афоризмах, метриці, ритміці й римах, в алітераціях, лексичному складі, мові — в цілому.

Славнозвісний Арістотель у своїй праці «Про мистецтво поезії» писав: «...Найважливіше — бути вправним у метафорах. Тільки цього неможливо перехопити у іншого; це ознака таланту, тому що творити хороші метафори значить підмічати схожість»¹.

Метафори Руставелі відзначаються великою різноманітністю й багатством. Вони — душа його поезії; за їх допомогою автор відтворює дійсність у двох планах — справжньо-дійсному й подібно-дійсному. Міцно сплетені з розвитком сюжету метафори становлять синтез реального і нереального, в якому ніколи не згубиться реальність. Так, показуючи радісну зустріч Автанділа й Таріеля, Руставелі вживає метафору: «Голоси троянд розквітлих стали барвою — як мед». Тут під «трояндами розквітлими» треба розуміти уста побратимів, що промовляють слова вітання, радості. Це блискуча метафора, яка переконливо свідчить, що поет сприймає дійсність крізь поетичне очарування, поетичну проекцію. Навіть Фатьма, ні на хвилину не відриваючись від реальної дійсності, використовує поетичний стиль метафор, коли з чоловіком Усеном звертається до засмученої Нестан-Дареджан: «Як сцілити можна місяць, що в імлі сповився тьмяну? Чом твої рубіни-лалі стали схожі до шафрану?» Продовжуючи далі свою розповідь про зустріч

¹ Арістотель, Об искусстве поэзии, М., ГИХЛ, 1957 (Памятники мировой эстетической и критической мысли), стор. 117.

з Нестан, Фатьма змальовує образ дівчини тією ж метафоричною мовою:

Чує діва чи не чує, заглибившись в тужні мрії?
Щільно стислася троянда і склепились довгі віі.
Сад, шатром шугнувши шумним, долі клонить коси-змії,
Сонце, схоплене драконом, нам не світить, нас не гріє.

Руставелі вживає мову метафор, цей справді художній прийом зображення дійсності, в дуже важливих моментах розвитку сюжету. Поет вражає нас не лише тим, що він у XII віці — справжній реаліст, але й тим, і це показово, що в наявній дійсності — в дійсності, яку зображує, він бачить те більше, що полонить уяву, але не завжди помічається пізнанням чи творчістю.

Автор «Витязя...» — неперевершений майстер афоризмів, які допомагають розкриттю ідейної концепції твору. На сторінках поеми їх налічується кількасот (як ні у кого у світовій літературі). Всі вони не лише за художньою вартістю, а й за своїм глибоким змістом справляють велике враження, легко запам'ятовуються, відкарбовуючись у свідомості. І це природно: поезія була для Руставелі рідною сестрою філософії, мудрості. «Царством мудрості одвіку віршування звється гоже», — говорить він у «Вступі» до поеми. Широко відомі в масах трудящих Грузії — та й не тільки Грузії — і користуються загальною любов'ю такі, зокрема, афоризми поеми: «Мусить друг заради друга знести горе, злиднів лють. І віддати серце серцю, бо любов їм креслить путь»; «Що зберіг — згубив навіки, що роздав — твоє до гроба». Створюючи свої афоризми, Руставелі керувався не лише передовим філософським вченням і досягненнями світової літератури, а й — і це дуже істотно — виходив із світорозуміння рідного грузинського народу, з його найкращих сподівань і прагнень.

Всі дослідники, поеми Руставелі незмінно відмічають її технічну довершеність щодо метричної організації, ритмічного руху, мелодики. Як уже побіжно зазначалося раніше, вся поема написана шірі, тобто віршем, кожний рядок якого складається з шістнадцяти складів. Рядки об'єднуються в катрени (чотирирядкові строфи) і в межах кожного катрена мають спільне за звучанням закінчення. Всього у поемі понад 1650 катрен. Вправно підбираючи зчєтверєні рими, Руставелі в той же час урізноманітнює їх розмір. В його шірі сполучаються два різних метри, два особливих

тони вірша: високий шаірі — мажор і низький шаірі — мі-
нор. Високий шаірі закінчується двоскладовою, «жіночою»
римою з наголосом на передостанньому складі, а низький —
трискладовою, з наголосом на третьому складі від кінця
слова, тобто дактилічною римою.

Поєднавши у поемі два метри, високий та низький шіст-
наднятискладовий шаірі, Руставелі відійшов від канону для
епічних творів, що склався задовго до нього на основі гек-
заметра античної поезії, героїчного вірша Фірдоусі тощо
(пізніше цього канону дотримувались Данте, який написав
свою «Божественну комедію» терцинами, французькі кла-
сики, що вживали александрийський вірш, та інші поети різ-
них часів і народів). Обидва шаірі в грузинському тексті
«Витязя...» не підпорядковуються якійсь обов'язковій по-
слідовності; вони чергуються вільно, що й зумовлює вели-
ку виразність вірша, інтонаційне його багатство. На жаль,
ні в російському, ні в українському перекладах поеми пере-
дати всі особливості руставелівського вірша, що йдуть від
народного співу, від своєрідності грузинської поліфонії та
її народного контрапункту, ще не вдалося жодному пере-
кладачеві.

Тим більше важко передати (хоч інколи це вдається
зробити досить майстерно) алітерації та маджамі (рими
на слова, що звучать однаково, але мають різне значення)
численних місць руставелівської поеми. Музичність віршів
у «Витязі...» завжди викликала подив і захоплення читача.

Як зазначає один з дослідників творчості поета, «руста-
велівський вірш звучить, як симфонія, виконувана склад-
ним оркестром» (Павле Інгороква).

Цьому симфонічному звучанню віршів поеми у великій
мірі сприяють двоскладові й трискладові багаті рими. За
багатством і музичністю рими «Витязь...» Руставелі займає
серед класичних творів усіх часів і народів чи не одне із
найпочесніших місць — поруч, звичайно, з творами таких
велетнів поезії, як Данте, Гете, Байрон, Гейне, Пушкін,
Шевченко та інші. І все ж, порівнюючи, наприклад, Руста-
велі з Данте, ми бачимо, що в кожній терцині «Божествен-
ної комедії» однакових рим — три, а в кожному катрені
Руставелі їх — чотири. Рими Руставелі далекі від будь-якої
штучності, органічно народжуються з рядків, природні і
надзвичайно влучні. Геніальний поет, він переборює тех-
нічні труднощі катрена легко, немов чарівник. Руставелів-
ська рима завжди розглядалась і розглядається в мистецтві

слова як вияв справжньої, найбільш високої, повної гармонії й артистичності.

В історію грузинської культури Руставелі увійшов як реформатор літературної мови, яку він демократизував, наблизивши до народної мови, збагатив її новими словами й новими сполученнями слів, «простонародні» вирази ввівши у ранг літературних, взагалі збагативши мову лексично й граматично. Літературна мова Руставелі зрозуміла найширшим народним масам Грузії.

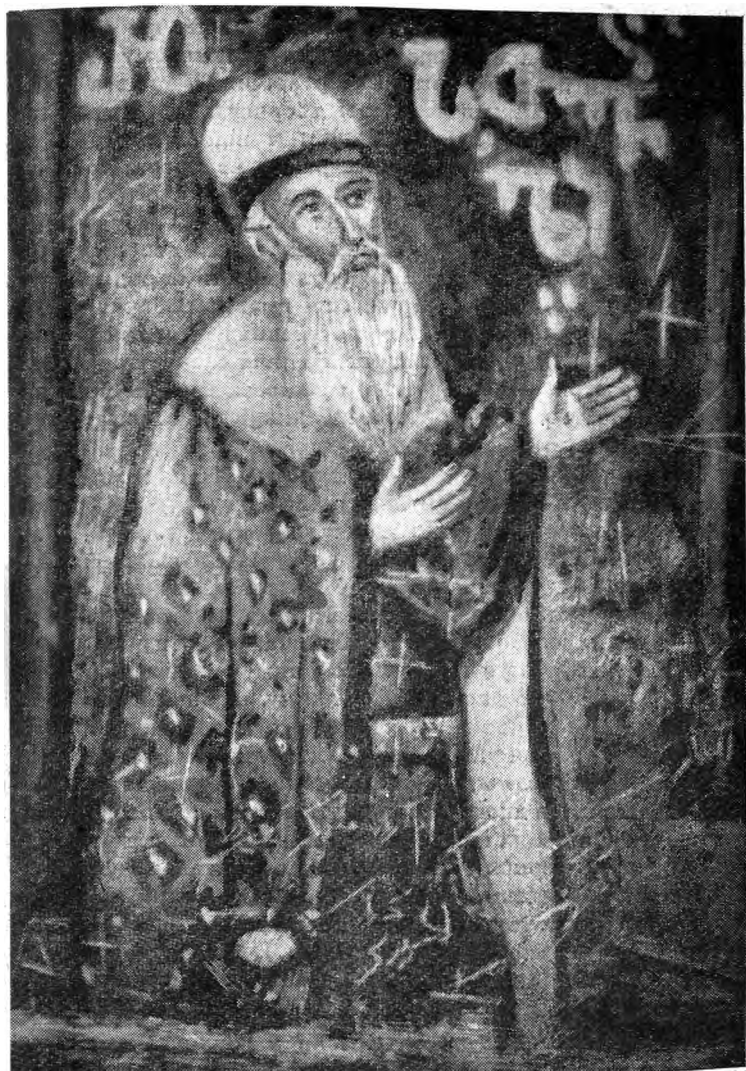
Всі засоби майстерності, якими користується у поемі Руставелі, служать повнокровному реалістичному зображенню життя, виявленню глибокого ідейного змісту твору. І в цьому — велич поета. Особливостями свого художнього мислення він близький до Боккаччо, кращі поеми якого зв'язані з італійською народною творчістю як за змістом, так і за формою. Дослідники життя і творчості Руставелі вказують також на зв'язок «Витязя...» з багатьма іншими видатними творами світу: з східними поемами «Лейла і Меджнун» Нізамі, «Фархад і Шірін» Навої, з творами західних письменників — «Романом про Трістана та Ізольду» в обробці різних авторів (наприклад, Готфріда Страсбурзького, Ж. Бедье), трагедією «Ромео і Джульєтта» Шекспіра тощо.

РУСТАВЕЛІ І ЦЕРКОВНИКИ

В супереч релігійному вченню християнської церкви, яке незмінно утверджувало безсилля людини перед злом, її неспроможність вести боротьбу проти зла без втручання бога, Руставелі своїм твором «Витязь у тигровій шкурі» переконливо довів, що людина не лише має право бути щасливою на землі, а й може успішно боротись за своє щастя, проти зла без божественної допомоги. Цим самим Руставелі підніс своїх героїв на найвищу вершину людської гідності. «Вище любові до бога,— відзначає С. Чіковані,— поема ставить любов до ближнього, розкриваючи в поетичному мисленні новий світ, світ гуманізму».

Поема Руставелі була мужнім викликом геніального митця церковній прозі й поезії, пройнятим пафосом релігійної схоластики. Двобій закінчився перемогою автора

Шота Руставелі. Фреска, знайдена грузинськими вченими в 1960 році у Хрестовому монастирі.

«Витязя...» над церковною літературою; Руставелі став «володарем дум народу».

Грузинський народ полюбив поему за те, що вона увібрала в себе все краще, що було в стародавньому письменстві вітчизни й всього світу, за органічний її зв'язок з життєдайними традиціями народної творчості, за звеличення красного письменства батьківщини й піднесення його до такого рівня, якого воно ніколи раніш не досягало.

Найціннішим у поемі є те, що в центрі її стоїть активно діюча, духовно багата, благородна Людина, яка прагне до подолання зла, до утвердження на землі добра, щастя. В героях і героїнях «Витязя...» грузинський народ побачив себе — свій розум, своє серце, свої смаки; побачив себе в найкращих своїх сподіваннях, прагненнях, в оптимістичній вірі в майбутнє, у проявах священних почуттів високої любові, дружби, побратимства, мужності, героїзму, патріотичної вірності рідній країні й інтернаціональних почуттях широкій поваги до інших народів.

Гуманістичною своєю природою і все більш зростаючою популярністю в масах «Витязь у тигровій шкурі» викликав роздратування в реакційних колах церковників. Одні із ворогів поета свідомо ганьбили його, інші, спостерігаючи швидко поширення популярності Руставелі в народі, пристосовували біографію поета і його твір до потреб церкви, безсоромно їх спотворювали. Саме такого роду фактом є фреска, що зображує геніального сина грузинського народу в Хрестовому монастирі, як людину, віддану ідеям церкви. Руставелі намальований на колінах, із здійнятимися руками перед святими Максимом Сповідником та Іоанном Дамаскіним. В чому тут справа? Який сенс, зміст зображеного? Адже ж колінопреклоніння перед церковними мудрецькими — це символ їх ідеологічного визнання. Саме це і мали на увазі отці церкви — показати, що вчителями Руставелі були ніби Максим Сповідник, візантійський філософ-ідеаліст VII століття, та Іоанн Дамаскін, відомий догматик і христолог грецької церкви (VIII ст.), якому, до речі, належить відомий вислів про філософію як про «служницю теології».

Нема сумніву, що автор фрески в грузинському Хрестовому монастирі біля Єрусалима був високоосвіченою по тому часу людиною, яка добре розуміла, чого від неї хоче замовник — церква.

Проте відомо, і про це вже говорилося, що ідейними

вчителями поета були родоначальник пантеїстичного матеріалізму неоплатонік Діонісій Ареопажіт (Петро Івер, V ст.) та його продовжувач — філософ-матеріаліст Іоанн Петріці (XI—XII ст.). Все це підтверджується текстом самої поеми.

І щоб не було в народі розмов про фальсифікацію, ті ж таки церковники внесли чимало змін і в текст «Витязя в тигровій шкурі», пристосовуючи його до своїх потреб. Робилось це просто. Є, наприклад, у Руставелі такі ряди:

Вершник в небо плач підносить, промовляє сонцю тужче:
«Я тебе благаю, боже,— ти для всіх владик владущє...»

У другому рядку слово «боже» було замінено словом «світило», що різко позначилось на змісті всього катрена: він майже перестав бути втіленням ідей пантеїстичного матеріалізму.

До речі, грузинські текстологи-руставелезнавці виправили цей другий рядок катрена порівняно недавно. Микола Бажан, перекладаючи «Витязя...» українською мовою в 30-х роках, мав справу ще з старою його редакцією, зіпсованою інтерполятором.

Отже, з текстом поеми церковники робили те ж саме, що зробив художник з образом поета на фресці грузинського монастиря в Палестині. Уникаючи полеміки з геніальним митцем, вони підсовували йому те, що було потрібне церкві для збереження й піднесення її авторитету.

ЖИТТЯ ПОЕМИ У ВІКАХ

 своєму ставленні до Руставелі церква не була послідовною. Грузинський Хрестовий монастир біля Єрусалима був недоступний широким масам Грузії, і те, що художник намалював у храмі поета, було майже невідомо в народі. Мало допомагали й старанні викривлення церковниками тексту «Витязя...»: народ завчив поему напам'ять, передавав її з покоління в покоління, по-своєму розуміючи її текст, її зміст — так, як того хотів безсмертний автор.

Поема увійшла в саму гущу народного життя, перетворилась у справжній «народний» переказ. Це перетворення

пішло так далеко, що навіть стерлась грань між «літературною» і «усною» передачею. Поема закріпилася у фольклорі, і навколо неї створився цілий цикл переказів.

В radoщах і в горі звертався народ Грузії до поеми, як до невичерпного джерела мудрості. Один із стародавніх грузинських поетів писав про неї:

І гримить в країні рідній книга чарівливих співів,
На бенкетах їй пошана, а в нудзі — вона потішить.

Улюблену народом книгу, якій надавалось особливе значення, підносили, як посаг, дівчині, що виходила заміж. Цей звичай склався в Грузії давно і був відомий навіть у ХІХ столітті. Молода з'являлася в домі чоловіка з книгою мудрості Руставелі. Книга завжди лежала на почесному місці у господі, і діти засвоювали по звучних її рядках основи рідної грамоти.

Руставелівські вірші так глибоко проникли в побут народу, в його творчу працю, що навіть на посуді грузинів, на хустках, срібних поясах тощо можна побачити афористичні рядки з поеми:

Надзвичайно глибокий вплив мала поема на всю літературу наступних віків Грузії. Не було і нема тепер жодного грузинського поета, який не черпав би знань і натхнення у Шота Руставелі.

Саме це й викликало люту мракобісів та фарисействующих пуритан з грузинських клерикальних кіл. Нібито в ім'я врятування моральності, глава грузинської церкви почав переслідувати поему, як книгу еретичну, ще за життя Руставелі, а в ХVІІІ столітті, гоніння на прославлений твір дійшло свого апогею. Тогочасний грузинський патріарх Антоній І так розгнівався на поему, що всенародно оголосив її шкідливою, отруйною для розуму й серця читачів і наказав втопити в Курі 80 друкованих її примірників.

Дуже влучно зауважив Павло Тичина: «Руставелі заслужив славу мученика, якого за обстоювання нових прогресивних ідей свого часу терзали вороги».

Велика Жовтнева соціалістична революція піднесла твір Руставелі на вершину загальнолюдських цінностей культури.

уманістичні ідеї Руставелі в наш час привернули велику увагу. «Витязь...» перекладений на багато мов світу — чеську, польську, румунську, німецьку, французьку та інші.

Руставелі належав до тих справді геніальних митців слова, які звертались до пера не для того, щоб лише когось розважити, а для того, щоб висловити в художньо довершеній формі бойову глибоку думку, щоб зробити твір знаряддям боротьби за високі суспільні ідеали. Геніальний митець-гуманіст, загально визнаний авторитет у світовій літературі, натхненник і вчитель численних письменників наступних поколінь — і не лише грузинських, він вимагає від поета передусім використання невичерпних багатств прогресивної культурної спадщини людства, всебічного філософського осмислення дійсності, нахтненного заклику до прекрасного.

В наш час це має винятково важливе значення для дальшого розвитку справді передового, революційного мистецтва слова, головна й найбагатородніша мета якого — перемога розуму й добра, перетворення в життя світлих ідеалів комунізму, що сьогодні стали ідеалами мільйонів і мільйонів трудящих Землі.

Руставелівські ідеї любові до батьківщини, дружби й братерства народів, ненависті до всього темного, злого, що стоїть на перешкоді волі і щастю людини; ідеї мужності, героїзму, високого громадянського обов'язку людини перед своєю вітчизною, готовності подолати на шляху до благородної мети всі перешкоди, якими б важкими вони не були; почуття високої, морально чистої любові до жінки й глибокої до неї поваги, — всі ці ідеї й почуття зрозумілі й близькі, дорогі трудящим Радянської України, народам Радянського Союзу, всьому прогресивному людству.

Найсприятливіший ґрунт для справжнього їх розвитку, для втілення в життя і процвітання створює соціалізм, боротьба за побудову комунізму.

XXIII з'їзд КПРС, який був величним виявом дружби і братерства трудящих нашої країни, усіх країн світу, урочисто проголосив:

«Іде великий процес зближення народів, зміцнення нерозривних уз їх дружби і братерства, єдності і згуртованості». І далі: «При розв'язанні будь-якої проблеми —

політичного, економічного і культурного розвитку нашої країни — партія і далі піклуватиметься про інтереси і національні особливості кожного народу, виховуватиме всіх радянських людей у дусі ідей пролетарського інтернаціоналізму, в дусі непорушної вірності братерству і дружбі народів СРСР».

Радісно усвідомлювати, що благородні ідеї дружби і братерства народів, натхненним співцем яких був Шота Руставелі, людина високих помислів і прагнень, знайшли таке глибоке втілення саме в нашій країні, яка будує світле комуністичне суспільство.

ЛІТЕРАТУРА

Абашидзе Ираклий. Палестинский дневник. Тбилиси, «Заря Востока», 1962.

Абашидзе Ираклий. Палестино, Палестино! Поэма про Руставелі. Переклад з груз. М. Бажана.— «Жовтень», 1966, № 2.

Ахведиани Г., Маргелашвили Г. Исследование биографии великого Руставели.— «Вопросы литературы», 1965, № 6.

Бажан Микола. Велика поема грузинського народу.— В кн.: «Люди. Книги. Дати». К., 1962.

Гольцев Виктор. Шота Руставели. Изд. 2-е, доработанное. М., ГИХЛ, 1956.

Інгороква Павле. Шота Руставелі і його поема.— В кн.: «Шота Руставелі (Статті і матеріали)». К., Вид-во АН УРСР, 1938.

Марр Н. Я. Об истоках творчества Руставели и его поэме. (Сборник трудов). Изд-во АН Груз. ССР (Институт истории грузинской литературы им. Ш. Руставели), 1964.

Мегрелидзе Иосиф. Руставели и фольклор. Тбилиси, «Сабчота сакартвело», 1960.

Нуцубидзе Шалва. Творчество Руставели. Тбилиси, «Заря Востока». Институт философии АН Груз. ССР, 1958.

Нуцубидзе Ш. И. Руставели и Восточный Ренессанс. Тбилиси, «Заря Востока» (Тбилисский государственный университет), 1947.

Хидашели Ш. В. Основные мировоззренческие направления в феодальной Грузии (IV—XIII вв.). Тбилиси, Изд-во АН Груз. ССР (Институт философии АН Груз. ССР); 1962.

Имедашвили Гайоз. Руставелологическая литература 1712—1956 годов. Тбилиси, Изд-во АН Груз. ССР, 1957, 952+XVI страниц (Аннотированный указатель).

12 коп.

74030

СЕРІЯ IV, № 8